

УДК 811.112.2 - 112'373.7

В.І. Школяренко

ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Сучасний етап розвитку лінгвістичних досліджень характеризується підвищеним інтересом до вивчення проблеми фразеосемантичного поля як частини фразеологічної системи, на матеріалі якої можна проаналізувати процеси розвитку фразеологічного складу. Важливість історичного вивчення фразеології підкреслюється багатьма лінгвістами /Амосова, Гвоздарьов, Кунін, Мокієнко/. Але тенденція до вивчення її етимологічних основ намітилася лише останнім часом. Діахронічне дослідження фразеології значною мірою сприяє виявленню умов і закономірностей її розвитку в наш час, бо для розуміння сучасного мовного явища необхідно знати, що викликало його появу.

Досліджуючи етимологію фразеологізмів, які становлять фразеосемантичне поле “розумова діяльність”, слід враховувати як мовні шляхи їхнього виникнення, так і суспільні фактори, що впливають на утворення фразеологічних одиниць /ФО/. Ці процеси тісно пов'язані між собою.

Розглянемо питання виникнення ФО, які входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність” з погляду внутрішньомовних змін у процесі розвитку німецької мови. Розрізняють такі шляхи первинного фразеотворення: семантичні, структурно-семантичні, структурні, або граматичні, а також утворення фразеологізмів на основі іншомовного матеріалу [1, 356].

I. Семантичні шляхи творення ФО, що входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”. Існують різні способи утворення фразеологічних одиниць, проте спільним є те, що первісне вільне словосполучення стає якісно новим сталим утворенням. Інакше кажучи, ФО виникає внаслідок семантичного зсуву. Метафоричне та метонімічне перенесення значення - основні опосередковані способи відтворення явищ реальної дійсності, що передаються за допомогою ФО, наприклад: aus den Sorgen nicht herauskommen – „viele Sorgen haben“; j-m das Spiel verderben – „j-s Pläne durchkreuzen“; j-m Staub in die Augen streuen – „j-n anführen“.

Отже, основний семантичний шлях виникнення фразеологізмів - це метафоричне або метонімічне переосмислення вільних словосполучень. Семантичним шляхом утворюються також ФО на основі так званих потенційних фразеологізмів, або сталих сполучень нефразеологічного

характеру. Тут йдеться про ФО, які виникають минаючи стадію переосмислення вільних словосполучень. До них належать крилаті вислови, словосполучення термінологічного характеру, образні порівняння тощо [2, 10-14].

Серед них найхарактернішими і численнішими є крилаті вислови. За своїми структурно-семантичними властивостями вони хоч і належать до сталих словосполучень, проте виходять за межі власне фразеологічного складу німецької мови. Фразеологічні властивості притаманні найбільшою мірою крилатим висловам, які в процесі комунікації набувають узагальнено-метафоричного характеру [3, 14-19]. Наприклад: *den Stein auf j-n werfen*; *der Leidensweg*; *Herkules am Scheidewege*.

II. Структурно-семантичні шляхи. Численні фразеологізми фразеосемантичного поля “розумова діяльність” виникли внаслідок семантичного переосмислення словосполучень, що супроводилося різноманітними структурними видозмінами. Розглянемо основні типи таких видозмін:

a/ Експлікація початкової матеріальної форми. Матеріалом для утворення ФО при цьому є окремі лексеми. У цьому процесі розрізняють фразеологічну інтеграцію та фразеологічну диференціацію [4, 60-64].

Фразеологічна інтеграція полягає в тому, що окремі слова, вступаючи у фразеологічні зв'язки, втрачають своє первісне значення і набувають нового. Наприклад, іменник *die Gurgel*, вступаючи у фразеологічні зв'язки з членами фразеологізму *j-m an der Gurgel sitzen* втрачає своє первісне значення і набуває уже іншого значення: „*einen zu etwas zwingen; einem keinen anderen Ausweg lassen, als sich dem Verlangen zu fügen*“. Для фразеологічної диференціації характерним є те, що первісна матеріальна форма /лексема/ перетворюється на розгорнуте словосполучення; тобто тут ніби розкладається слово: *denken – sich über etwas Gedanken machen; seine Gedanken beisammenhaben*.

Розгортання первісної матеріальної форми /лексеми/ з одночасним впливом суспільних факторів /зовнішньої ситуації/ притаманне перифрастичним утворенням, оскільки перифраз - це троп, який характеризується заміною однослівного прямого найменування або явища багатослівним перенесенням [5, 2]. Наприклад: *eine treulose Tomate – „jmd., der sich nicht so verhält, wie man es erwartet“*.

У такий спосіб виникає більшість евфемістичних словосполучень, наприклад: *völlig außer sich sein – nicht mehr Herr seiner Sinne sein, nicht bei Sinnen sein, seine fünf Sinne nicht /richtig/ beisammen haben*. Поряд з розгортанням однієї лексеми в сполучення слів спостерігаються численні евфемістичні заміни окремих слів або виразів. Такі заміни зумовлюються тим, що вживання окремих слів чи висловів є

незручним або небажаним. Наприклад, завдяки запереченню на використання у мовленні повних імен святих утворився такий фразеологізм, як *Hei! Jemine!*

б/ Неправильне осмислення слова у зв'язку з асоціацією, яку воно викликає /вище “народної етимології”/. Наприклад, у процесі народноетимологічного переосмислення застарілих ФО виникають демотивовані ФО. Цей процес відбувається таким чином: доти, поки існувала суспільна практика, закладена в основу утворення цих зворотів, їх значення залишалося мотивованим. Як тільки образ, покладений в основу ФО, стирався та із зникненням суспільної практики зникав зовсім - ФО перетворювалась в одиницю з немотивованим значенням. Проілюструємо це на прикладі: *j-n ins Haberfeld treiben* - “тяжко карати кого-небудь”. Етимологічний аналіз цієї ФО свідчить про те, що її первісна форма була *j-n ins Haberfell treiben*. За давньогерманським судом на звинуваченого одягали козячу шкіру: *Haberfell* – “козяча шкіра”. З часом цей звичай став забуватися, *Haberfell* не сприймається носіями мови і, піддавшись народноетимологічному переосмисленню, набуває форми *Haberfeld*. У словнику Л.Рьоріха [6, 365] знаходимо вказівку на те, що в деяких випадках поряд з ФО *j-n ins Haberfeld treiben* існує також ФО *j-n ins Haferfeld treiben* з тим же значенням.. Переосмислення *Haberfell* у *Haferfeld* можна пояснити тим, що винних виганяли у вівсяне поле. Таким чином, у складі ФО *j-n ins Haberfeld treiben* один компонент на певному етапі став незрозумілим для носіїв мови, що викликало його народно-етимологічне переосмислення. В словнику фіксується ФО в новій, переосмисленій формі *j-n ins Haberfeld treiben*.

Під впливом народної етимології виникла значна кількість фразеологізмів, що входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”. Ось деякі з них: *das graue Elend haben; am Hungertuch nagen; j-m einen Bären aufbinden*.

в/ Лексичний зсув різних частин мови. Цей процес досить чітко виявляється у фразеологізмі *j-m den Garaus machen*. *Garaus* - іменник чоловічого або середнього роду, який виник з прислівникового сполучення *garaus* і означає „кінець, загибель”. У давні часи вигук *garaus* уживався у значенні “до кінця, до дна /випити/”. Пізніше його почали вживати, коли сповіщали про кінець веселощів та розваг. Отже, поняття кінець дня асоціювалося пізніше з поняттям кінець, загибель людини, а іменник *Garaus* набув переносного значення. Так виникла в другій половині 16 ст. ідіома *j-m den Garaus machen* - покінчити з ким-н., рішити кого-н. Внаслідок лексичного зсуву утворилися також фразеологізми: *viel Ankratz haben /від дієслова ankratzen/; abhanden kommen; j-m etw. abspenstig machen; etw. kommt zum Klappen; Kohldampf schieben* і т.ін.

г/ Семантичний зсув через наявність архаїзмів або історизмів у вільних сполученнях слів. В окремих ФО трапляються маловживані або

зовсім незрозумілі з погляду сучасної мови слова. Вживання архаїзмів або історизмів у фразеологізмах пояснюється незалежністю загального значення цих зворотів від значень компонентів у сучасній німецькій мові. Отже, узагальнене значення, якого набуває в процесі свого розвитку фразеологізм, абстрагується від конкретних значень складових елементів, що стають морфологічними частинами одного семантико-синтаксичного цілого. Наприклад, у виразі *Lunte riechen* компонент *Lunte* - архаїзм.

Ш. Структурні /граматичні/ шляхи утворення ФО. Основною причиною фразеологізації таких зворотів є не переносно-образне перетворення, а характер синтаксичного функціонування при закріпленій граматичній формі. Наприклад: рос. — быть или не быть; англ. - to be or not to be; нім. - Sein oder Nichtsein. Так, предикативні ФО виникають з вільних сполучень слів, які активно вживаються в ролі присудка. Першопричиною їх утворення є синтаксичний фактор, відносно якого семантичний момент уявляється залежним і вторинним. Сама синтаксична спеціалізація вільного сполучення слів дає поштовх до його фразеологізації, наприклад: *j-d hat keinen guten Tag*; *j-d ist wie von Sinnen*; *j-d ist unter einem glücklichen Stern geboren*.

Часто словосполучення перетворюється у фразеологізм внаслідок спеціалізації експресивного значення, яке може легко нейтралізувати коло предметних значень слова, фрази. Експресивний зворот, відриваючись від первісного контексту, стає фразеологічним /*dass du die Motten kriegst!* - хай тобі трясця!/ *das geht auf keine Kuhhaut!* – „цього не можна описати, цього навіть уявити собі не можна“ *nun schlägt es /aber/ dreizehh!* - “це вже занадто, далі нікуди“/. В утворенні таких зворотів неабияку роль відіграє інтонація. Вона ніби скріплює окремі компоненти вислову в єдине ціле.

ІУ. Запозичення фразеологізмів, що входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, з інших мов. Як правило, фразеологізми запозичуються калькуванням за моделями, що існують у відповідних мовах. Фразеологізми-кальки - це словосполучення, які, ґрунтуючись на структурі іншомовної моделі, відтворюють її тими самими або близькими засобами рідної мови. Ступінь точного відтворення моделі залежить від структури обох мов. Калькування - не просто механічний процес, за допомогою якого словосполучення лише копіюються частинами. Це процес, у якому тією чи іншою мірою враховуються особливості своєї та чужої мов. Внаслідок калькування можуть виникнути навіть нові словосполучення.

Прикладами кальок є вирази, запозичені з міфології: *Sisyphusarbeit* - рос. Сизифов труд; рос. яблуко раздора - *Apfel des Paris*. Існують також спільні кальки ФО, утворених переосмисленням вільних словосполучень. Це інтернаціональні фразеологізми, наприклад: укр. –

ламати голову над чимось, рос. – ломать голову над чем-либо, нім. – sich /über etwas/ den Kopf zerbrechen.

Вище йшлося про запозичення ФО з інших мов, де всі компоненти відтворені відповідними засобами німецької мови за іншомовною моделлю. Проте в німецьку мову проникли також вирази, де окремі складові частини зберігають свою форму, яку вони мають у рідній мові. Так, у виразі j-n knockout schlagen, запозиченому з англійської мови, слово knockout перенесено в німецьку мову без змін.

Отже, поповнення складу ФО, які належать до фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, іншомовними виразами - один із шляхів збагачення цього поля.

Як уже зазначалося, мовні шляхи виникнення ФО тісно пов'язані із зовнішньомовними факторами їх появи. При етимологічному аналізі фразеологічних зворотів необхідно враховувати конкретну історію кожного фразеологізму. Наприклад, причиною виникнення фразеологізму ein Gang nach Kanossa є історичний факт періоду боротьби за владу між римською церквою і німецькими імператорами в II ст.: в 1077 р. мусив Генріх 4 відправитися до Каносси, замку в Аппенінах, резиденції папи Грегора 7 і простояти три дні в снігу перед його вікнами на колінах, з проханням відмінити наказ відлучення від церкви. Ще один вираз Blaustrumpf виник в Англії в 80-і роки 18 ст. Так назвав адмірал Е.Боскавен гурток, що збирався у леді Монтегю. Цей фразеологізм використовується як глузування з освіченої жінки, яка через захоплення науковою роботою втратила свою жіночність.

Певні соціальні умови й різноманітні життєві ситуації, професійна діяльність людини, міфологія та сучасна художня література можуть зумовлювати виникнення багатьох фразеологізмів. Походження окремих фразеологічних зворотів пов'язане з професійною діяльністю людини. Так, вираз Vollgas geben - з промисловим виробництвом; ein Pflaster kriegen; j-m eine bittere Pille geben - з медициною.

З полюванням, рибальством пов'язане виникнення багатьох яскравих фразеологічних зворотів: Pech haben; durch die Lappen gehen; auf den Leim gehen.

Розвиток торгівлі зумовив появу фразеологічних зворотів: etw. auf dem Kerbholz haben: mit doppelter Kreide anschreiben.

З розвитком науки, культури, мистецтва з'явилися такі ФО, як aus der Schule plaudern /або schwatzen; das ist unter aller Kanone; die Kunst geht nach Brot та ін.

З військової справи беруть початок ФО: sein Leben in die Schanze schlagen; j-n auf den Besen laden; ... und damit basta!

Походження значної групи фразеологічних зворотів пов'язане з рицарськими турнірами, фехтувальною справою: Schwein haben; j-n im Stich lassen; j-m eine Abfuhr erteilen; j-n abfahren lassen; fechten gehen; sich /D/ eine Blöße geben.

Велику роль у соціальному житті Німеччини в середні віки і пізніше відігравала церква. Трактування церковних догм, церковні обряди життя служителів церкви зумовило появу досить поширеної групи ФО: j-m die Hölle heiss machen; j-m die Leviten lesen.

Широко відобразилися у фразеології різноманітні національні обряди та звичаї: etw. ausbaden müssen; was man sich /D/ eingebrockt hat, muß man auch auslöffeln .

З життям тваринного світу пов'язане походження таких ФО: seinem Affen Zucker geben; Krokodilstränen weinen; j-m einen Floh in den Pelz setzen. З студентської мови взято вислів Betrieb machen, виникнення якого датується кінцем 19 ст.

Отже, і внутрішні процеси розвитку мови, і зовнішні /суспільні/ фактори життя і діяльності людини відіграють значну роль у виникненні й розвитку німецької фразеології. Діахронічний підхід до фразеології німецької мови дозволяє встановити джерело та екстралінгвістичні і інтралінгвістичні причини появи ФО, а також з'ясувати, які зміни відбулися у ході її розвитку.

Література

1. **Діахронічний аспект німецької фразеології** // Гаврись В.І., Пророченко О.П. Німецько-український фразеологічний словник. - К., 1981. - Т. 2. - С. 355-366. 2. **Кунин А.В.** Пути образования фразеологических единиц /на материале английского языка/ // Иностр.яз. в шк. - 1971. - № 1. - С. 8-21. 3. **Гаврись В.І.** Фразеологізація крилатих виразів сучасної німецької мови. // Мовознавство. - 1969. - № 4. - С. 14-19. 4. **Гвоздарев Ю.А.** Основы русского фразообразования. - Ростов-на-Дону, 1977. 5. **Розанова Г.З.** Перифраз и его функционирование в прессе ГДР и ФРГ: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. - М., 1973. 6. **Röhrich L.** Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. - 4 Aufl. - Freiburg-Basel-Wien, 1976.

The summary

The ways of becoming German language phraseologisms are contemplated in the article, which are get into the composition of phraseosemantic sphere named "mental activity". The extralinguistics and intralinguistics reasons of arising the phraseological units are established in the article. Also are underlined the importance of polyplane and actuality of image which based for thinking over in the development of phraseological semantik.